

Салқынбаев М.Б.

ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
e-mail: m.salkinbayev@mail.ru

М. КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ШЫҒЫСТЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақалада XX ғасырдағы қазақ-араб әдебиетінің байланыстары Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларының негізінде қарастырылады. М. Көпеев шығармаларының арасынан таза шығыстық мотивтер сараланып, олардың көркемдік ерекшеліктері талданады. М. Көпеев шығармаларындағы аңыз-әпсаналардың сюжеттік-құрылымдық ерекшеліктері араб әдебиетіндегі аналогтарымен салыстырылып, олардың қалыптасу, даму және қазақ әдебиетіне ену жолдары мен ұлттық дүниетаным негізінде қайта өрілуі сараланады.

Түйін сөздер: әдебиет, әдеби байланыстар, шығыстық сарындар, мәдениет.

Salkynbayev M.B.

candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty city, Kazakhstan.
e-mail: m.salkinbayev@mail.ru

Eastern aspects of M.Kopeev's works

This article is devoted to kazakh and Arabic literature links of XX century on the works of M.Kopeyev and revealed among literary works Arabic motives.

Subjectly-compositional structure of the parable in the works of M.Kopeyev compared with analogues in Arabic literature, Presented studies standing, developing the system of genre of the parable, ways of penetration and its literary decisions base on national philosophy. And considered arabic sources in the works of M.Kopeyev and compared their literary distinction and similarity, revealing the specialty of the style of M.Kopeyev

Key words: literature, literary links, oriental motifs, culture.

Салқынбаев М.Б.

кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан,
г. Алматы, e-mail: m.salkinbayev@mail.ru

Восточные аспекты произведений М. Копеева

В данной статье рассматриваются казахско-арабские литературные связи XX века на материале произведений М. Копеева. Выявляются среди художественных произведений М. Копеева чисто арабские мотивы и анализируются их художественные особенности. Сюжетно-композиционная структура притчи в произведениях М. Копеева сравнивается с аналогами в арабской литературе и изучается становление, развитие и система жанра притчи, пути проникновения и его художественные решения на основе народного мировоззрения.

Ключевые слова: литература, литературные связи, восточные мотивы, культура.

Кіріспе.

Қазақ әдебиетінің өркендеуі, кемелденуі жолында араб-парсы елдері мәдениеті мен әдебиетінің әсері мен алар ролі, маңызы мен мәні ерекше болғаны белгілі. Әсіресе, орта ғасырда қазақ жеріне ислам дінімен қабат келген араб-парсы өркениетінің біздің бүгінгі ұлттық әдебиетіміз-

дің өсіп-өркендеуіне, көркемдік көкжиегінің кеңеюіне ықпалы зор болды деп айтуға толық негіз бар. Көшпелі елге ислам қағидаларын таратқан қожамолдалар Құран сүрелерін ұғындырумен қатар араб жұртының ескі ауыз және жазба әдебиетінің нұсқаларын да қоса насихаттай отырған. Бұл үрдіс ғасырлар бойы бірте-бірте

кең өріс ала келе, ақыр-аяғында тұрақты дәстүрге айналғаны тарихи факты. Алғашқы кездегі таза діни сарынды аңыз-эпсаналардың аяғын ала әлеуметшіл, азаматтық әуенді тарихи дастандар, жырлар, әфсана-әңгімелер лек-легімен таратылып, олардың көбі кітаби ақындардың жергілікті халық санасына ыңғайланған нұсқалары арқылы ұлттық әдебиеттің төл қазынасына айналып кетті деп айтарлықтай сіңісті болғаны да бекер емес еді. Бірақ кешегі кеңестік тәртіп тұсындағы қатаң атеистік идеология бұл тасқынға тыйым салып, алдынан мықты бөгет тұрғызғаны да белгілі.

Мұсылман мәдениеті – адамзат тарихындағы ең көне рухани қазыналардың бірі. Ол дүние жүзіндегі ең ықпалды діни ағымдардан саналатын исламмен тамырлас болып, өмірге қатарлас келген. Сондықтан оның адам санасына тигізетін игі ықпалын Құран сүрелері мен аяттарының уағыздарымен бір тұрғыдан бағалауға болады. Осы тұрғыдан келгенде рухани байланыстың нақты көрінісінің бірі, әрі негізгісі лингво-мәдени байланыстар деп айтуға болады. Соның ішінде, қазақ әдебиеті шығыстық көркем сөз өнеріндегі жақсылық нышанның қай-қайсысын да жатсынбаған, бойына сіңіре білген. Мұның өзі қазақ әдебиеті мен тілінің әлемдік өркениетке құлаш ұруының, әлемдік мәдениетпен сусындауының және өзгелерге танылуының көрінісі ретінде бағаланады.

Әдеби байланыс түрлі халықтар мәдениетінің жақындасуына, рухани қарым-қатынасының өркендеуіне үлкен үлес қосады. Бұл жайында белгілі шығыстанушы ғалым Н.И. Конрад: «Ұлттық әдебиеттің өркен жаюы мен даму факторларының бірі – өзге халықтардың әдебиетімен өзара қарым-қатынаста, байланыста болу. Кез келген әдебиетте екі компоненттің болатыны белгілі. Бірі – сол елдің өзінде дүниеге келген төл туындылар, екіншісі – басқа елдерден енген кірме шығармалар» деп әдеби-мәдени байланыстарға теориялық пікірін білдіреді [Конрад, 1972: 290]. Ары қарай осындай дүниелердің негізінде әдеби байланыстардың рөлінің ерекшелігін, оны қандайда бір әдеби шығармалардың түпнұсқасымен тікелей танысып, сол туындымен ұлт әдебиетінің тілінде оқуы негізінде және олардың аудармалары арқылы қанығуынан немесе бір халық жазушысының шығармаларының мазмұны мен мотивтерін басқа елдің жазушысының өзінше қабылдауынан пайымдауға болатындығымен тұжырымдайды. Содан кейін барып бір елдің рухани дүниесі екінші бір елдің мәдени немесе әдеби меншігіне айналатындығын саралайды.

М. Көпеев шығармаларындағы исламдық сарындар

Қазақ жазба әдебиетінің араб әдебиетімен байланысын тереңдеткен, дамытқан тұлғаның бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ақынның араб әдебиетінен ауысқан көшпелі сюжеттердің желісімен жазған қиссалары мен мысалдары, өлеңдері мол. М.Ж. Көпеев араб мәдениетімен, әдебиетімен терең танысып, олардың таңдаулы үлгілерін өз шығармаларына арқау еткен. Еңбектердің көркемдік-идеялық ерекшеліктері мен кейіпкерді сомдау мәселелерінде өзара сабақтастық айқын байқалады.

М. Көпеев Шығыстың классикалық әдебиетіне, оның ішінде араб әдебиетіне Бұхара, Қоқан, Самарқан, Ташкентте болған кезінде танысып қанығады. Сол кездері қазақ даласында Ислам дінінің кең өріс алуына байланысты көптеген ақындар мен білім алуға ұмтылған адамдар мектеп-медреселерде сауаттарын ашып, болашақ дүниетанымдарын қалыптастырды. Мұндай оқу орындарында оқыған шәкірттер тек Ислам шариғатынан ғана дәріс алып қоймай, араб, парсы мәдениетінен, классикалық әдебиетінен рухани нәр алып, әлем әдебиетімен танысты.

Араб халқының негізгі рухани мұрасы Құран кәрім десек, сол қасиетті кітаптағы оқиға сюжеттері, оның кейіпкерлері ақын шығармашылығының өзегіне айналды. М. Көпеевтің шығыстық әдеби үлгілердің сюжетіне жазған *«Жер мен көк»*, *«Құдайым жексенбі күн жер жаратты»*, *«Миграж»*, *«Пайғамбардың дүниеден өтуі»*, *«Мұхаммед пен Әбу Жаһил»*, *«Хаятбақиы»*, *«Әдһам диуана және Ибраһим»* және т.б. аңыз дастандары, аңыз өлеңдері мен риуаяттары, насихат өлеңдері мен мысалдары том-том кітапқа сыярылқ.

М. Көпеевтің шығармашылық мұрасы кеңестік солақай саясаттың салдарынан дербестік алғанға дейін, зерттеу нысанына алынбай келді дегенмен де Б. Кенжебаев, Е. Ысмайлов, Ы. Дүйсенбаев, А. Қыраубаева, Ш. Сәтбаева, А. Жақсылықов, Ө. Әбдиманов, С. Сүтжанов, Е. Жүсіпов және т.б. әдебиетші ғалымдар ақын шығармаларының маңыздылығы мен көркемдік ерекшеліктеріне, шығыстық тамырына терең үңіліп, жан-жақты ғылыми пікірлер айтып, зерттеу жұмыстарын жариялады.

Ақын *«Жер мен көк»* атты қиссасында Алланың тоқсан тоғыз сипатын, оның жалғыздығын, атасы да, анасы да болмайтынын айта отырып, Алла дүниені жаратқанда, әуелі Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) нұрын:

Кім білер әуел-ахыр хақтың сырын,
Нәрсе жоқ бір өзінен басқа бұрын.
Ғаламға өзін заһар қылмақ үшін,
Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын
(Қыраубаева, 1988: 105).

Содан кейінгі Ғаршы мен Күрсіні, сегіз жұмақ пен төрт періштені және жеті тозақты, жеті қат көк пен жеті қат жерді жаратқанын былайша баяндайды:

Осылай жаратыпты әуел нұрды,
Жаратқан тәннен бұрын ақыл-ойды
Ерітіп жасыл гауһар сонда ағызып,
Ғаршыны жаратпаққа жарлық қылды.

Жебірейіл, Мекайыл мен жаратты екеу,
Исафил, Ғазірайіл мен қылып төртеу.
Бірін желге, біреуін суға қойып,
Жұмақ сегіз болғанда тамұқ жетеу
(Қыраубаева, 1988: 108-109).

М. Көпеевтің «Мифраж» дастанының да түп негізі Ислам дініне, Құран кәрімге барып тіреледі. Ақынның бұл дастаны Құранның он жетінші Иса сүресінің бірінші аятында сөз болатын мифраж оқиғасының тафсирі іспетті [79, 282 б.]. Ондағы: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын. Құлын (Мұхаммед с.ғ.с-ды) бір түні өзіне белгілерімізді көрсету үшін Месжид Харамнан біз айналасын мұбарак қылған Месжид Ақсаға апарған Алла, әр түрлі кемшіліктен пәк. Шәксіз Ол, естуші, білуші. (Мұхаммед с.ғ.с. бір түні Жебірейіл ғ.с. арқылы Бұраққа мінгізіліп, Месжид Харамнан Месжид Ақсаға апарылып, ол арадан да көкке шығарылып, бір демде адам баласының өлшеулі сезімінен тыс дәрежеге ие болып қайтқан «Мифраж» оқиғасы)» деп жазылған бір ғана аятты М. Көпеев жүз жиырма төрт шумақ өлеңмен түсіндірген. Бисмилламен басталған дастанда Жебірейіл періште хақтан келіп:

– Иа, Мұхаммед, Құдайым айтты сәлем!
Жіберді Хилло мен тәж, пырақ саған.
Өзіменен сырласып, мұндассын деп! – деп,
Сол достың: «Болсын дейді қонақ маған!» –

деген Алла тағаланың бұйрығын жеткізеді (Қыраубаева, 1988: 147). Осыдан кейін шайтанның Мұхаммедті (с.ғ.с.) азғырған, жолдан тайдырмақ болған әр түрлі әрекеттерін ақын өте көркем суреттейді. Мысалы,

Алдыма менің келіп пырақ түсті,
– Мінем! – дедім, шегініп, бойын қысты.

Жебірейіл: – Жай тұр! – деді, тұрды міндім,
Жөнелді алып мені құстай ұшты.
Сол жерге көзі түскен басар аяқ,
Оңымнан дауыс шықты жақын таяп.
Солымнан бір шыңғырған дауыс шықты,
Қайрылмай өтіп кеттім қайрылмай-ақ.
Алдымнан жетіп келді бір келіншек:
– Жібермес едік, – дейді, – сені білсек.
– Шаршайсың, бұл жолменен жүрме! – дейді,
Болмадым, тілін алмай, мен еріншек –

деп оның сөзін тыңдамай, Жебірейілге еріп жүре бердім, Бисмилләнең мим әрпіне жетер жетпес уақытта Ақса мешітіне жетіп келдік дейді (Қыраубаева, 1988: 147). Ақын бұл өлең жолдарында пырақтың жүйріктігін бір сөздің екінші буынын айтып үлгірмей-ақ, сонша жерге жетіп барғанын адамның ой сезіміне тез әсер ету үшін әдеби көркемдегіш құралдың әсірелеу түрін өте орынды қолданған.

М. Көпеев және «Мың бір түн»

М. Көпеев Ислам дініне, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарға, Әзірет Әліге және Ислам парындары мен шарифат мәселелеріне арналған дастандары мен өлеңдерінен бөлек шығыстық сюжетке құрылған «Гүлшат-Шеризат» қиссасын жазады. Ақын бұл қиссаның тілі мен құрылымын түрлендіріп, өзіндік стильмен жырдың қазақша нұсқасын жасайды. Шығармадағы Бағдат, Шынмашын сияқты қала атаулары өзгертілмей сол қалпында сөз болады. Жырға арыстан асыраған Шеризаттың Шынмашын елінің патшасының қызы Гүлшатқа ғашық болып, екеуінің бір-біріне деген сүйіспеншілік сезімдері арқау болады. Ақын Шеризаттың Гүлшатты алғаш көрген сәттегі назарын аударған сұлулық сипатын былайша суреттейді:

Гүлшат сынды қаракөз,
Қалам қасты, нұрлы жүз.
Ақ бетіне пар келмес,
Сарт тоқыған аппақ бөз.
Ұзын бойлы, қыпша бел,
Тал бойында бір мін жоқ.
Шыны айнаның көзіндей,
Түзу ағаш құрған тез.

М. Көпеевтің сұлу қыздың ару келбетін бұлайша бейнелеу стилі қазақ лиро-эпостық жырларының мәнеріне ұқсайды. Сонымен бірге ғалым А. Қыраубаева: «Жырды қазақ әдебиетінің дәстүріне жақындататын тағы бір тұсы – сұлуды алтайы қызыл түлкіге, жігітті аңшыға, тоят іздеген бүркітке салыстыра айтатын мынадай жерлері деп атап көрсетеді» (Мәшһүр-Жүсіп, 2003: 87).

Атқан аңым шарбаққа кетті кіріп,
Кіре алмадым соңынан мен де еріп.
Керек деген нәрсенді алшы менен,
Қансыраған аңымды алып беріп.
Бұл сөзге Шеризат бала мойын бұрған,
Гүлшатқа ғашық болып көңілі тынған.
Бағбанмен өрге жүріп келе жатты,
Аксұңқар құтыла ма жайған тордан.

Бұл жырдың араб әдебиетімен сабақтас-тыратын қыры – Гүлшаттың «Мың бір түндегі» Шаһризада сияқты Шеризатқа қисса айтып беру мотиві. Қисса мазмұны бойынша Шеризат пен Гүлшаттың арасындағы махаббаттан, олардың кездесіп жүргенін естіген патша, Шерині ұстап әкелу үшін екі дәу бастаған әскерін жібереді. Батыр Шері олардың бәрін жеңіп, қырғын таптырады. Батырдың қаһарынан қорыққан патша оның аяғына жығылып, кешірім сұрайды. Бірақ Шеризат патшаны өлтірмек болғанда, Гүлшат ара түсіп батырдан сауға сұрайды. Шеризат сонда сұлуға көңілді көтеретін қисса айтып берсең, кешіремін деп шарт қояды. Гүлшат Мәһи Мәнзал сұлудың басынан кешкен оқиғаларын әңгімелеп береді. Айтылған қиссадағы гибратты істер мен өнегелі өсиеттерді үлгі ете отырып, әділдік, мейірімділік пен адамгершілікті насихаттайтын дидактикалық ертегі айту мәнеріндегі патша мен Шаһризаданың арасындағы диалогтай өрбитінін зерделер болсақ, оның “Мың бір түн” ертегісінің желісіне ұқсатуға, байланыстыруға болады.

М. Көпеевтің «Мың бір түн» ертегісінің және басқа да аңыз әңгімелерінің желісімен жазған шығармаларының көпшілігі мысал ертегіге айналып кеткен. Олардың көбісін кезінде «Дала уалаятының газетінде», «Айқап» журналында жариялап, бастырып шығарады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің сюжеті қызық, заманының жағымсыз адамдарын, аңқауларды, арамзаларды, алаяқтарды әшкерелейтін «*Шайтанның саудасы*», «*Аңқау адам туралы*», «*Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып*», «*Сәйгелді, сона, бөгелек*» және әрі өткір, әрі зілді мысқылға құрылған «*Сүлеймен мен Байғыз*» сияқты дидактикалық шығармаларының маңызы зор. Ақынның «*Шайтанның саудасы*» атты шығармасында шайтан он қашыр мен бес есекке жүк тиіп, базарға бара жатқан жолда Ғайсаға кездесіп, оған өзінің немен сауда жасайтынын былайша баяндайды: есектерге артқаным жала мен өсек-өтірік, күншілдік, озбырлық, мекерлік пен тәкәппарлық, осы заттарды адамдар қалай талап әкетеді, – дейді. Автор шайтанның саудасының қалай өтетінін былайша суреттейді:

Көтерме өтірікпен менен алған,
Олар да бар әлінше сөйлер жалған.
Кім болса, бұл заманда сол әкестер,

Қор болып қашан өтірік жерде қалған (XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті, 1965: 30).

Істің соңында шайтанның айтқаны келіп, оның сатқан өсек пен жалаға толы заттары тез өтіп, шайтан көп олжаға кенеледі. Ал енді он қашырға артқан жүктері жалқаулық, тілемсектік сияқты заттар болады. Ол бір қашырға ғана тиелген жүкті қайыршылар мен сопы, бірадарларға өткізеді. Қалғандарын бейнеттеніп мал таппайтын, жатып ішер, жалқаулар мен арамза молдалар, жалған ишандар сатып алады. Бұл жердегі сауданы Мәшһүр былай сипаттайды:

Бір қашыр жүк бәріне түгел жетті,
Тоғызы өтпей біраз тентіретті.
Қожа, молда, ошандар елді жеген,
Дағдарып тұрған шақта солар жетті (Көпеев, 2003: 30).

М. Көпеев және «Аңқау адам туралы» мысалы

М. Көпеев «Аңқау адам туралы» атты мысал ертегісінің сюжеті мен құрылымы арабтың «Мың бір түн» ертегісіндегі үш жүз сексен төртінші түні айтылған «Адам болған есек туралы әңгімемен» үндес (Мың бір түн, 1961: 362). Оған ақынның шығармаларын араб әдебиеті үлгілерімен салыстыра саралай отырып көз жеткіздік. М. Көпеев нұсқасында есегін жетектеп келе жатқан сартты көрген қулардың есекті қалай ұрлап алғаны айтылады. Ал араб әңгімесінде сюжеттің жалпы желісі Мәшһүр нұсқасымен мазмұндас болғанымен, ерекшелігі де бар. «Мың бір түнде» алданатын адам сарт емес, кіре тартып келе жатқан жолаушы. М. Көпеевтің нәзіралық дәстүр негізінде жырлаған нұсқасында аталған әңгімедегі есек деп жетектеп келе жатқаны адам болып шыққан сәттегі сарттың бейнесін:

Сонда сарт аң-таң қалды аузын ашып,
Болғанға есегі адам жаман сасып,
– Сен өзін неменесің жөнінді айтшы,
Кез болып, маған қайдан болдың нәсіп?
– Мен сенің есегіңмін еріп жүрген,
Екенін менің есек әркім көрген.
Біреуден біреу алып, саудаласып,
Өтумен колдан-колға саған келген, –

деп өз шешесінің есек бол деген қарғысымен есек кейпіне түскенін айтады. Көп бейнет шеккеннен кейін тәубеге келіп, Құдайға жалбарынады. Бір күні шешесі балам азап тартып қиналып жүр

ғой, оңал, адам бол – деп тілек тілеп қарғысын қайтып алғандықтан, міне адам болдым дейді (Көпеев, 1990: 179-180).

Екі нұсқада да ұрылардың есекті ұрлау тәсілдері бірдей өрбиді. Ал «Мың бір түндегі» ұрының сөзіне нанған аңқау сарттың үрейленген түрінен шошыған әйелінің жеті нан құдайы таратуын, Қалмақан Әбдіқадыровтың әңгімені қазақы наным-сенімге орайластырып жасаған еркін аудармасы деп санаймыз. Бұл эпизодта М. Көпеев сартқа қой сойдырып, құрмалдық шалдырады және көріністен байқағанымыздай ақын өз туындысын қазақ дәстүріне, салтына негіздеп, ұлттық ерекшелікті көрсеткен. Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіптің мысал-өлеңіндегі сарттың образы арабтың «Мың бір түніндегі» аңқау адам мен «Калила мен Димнадағы» сопының прототипі іспетті бір-бірімен астасып, сабақтасып жатыр. Шығармалардағы ортақ ұқсастықтарды зерделей отырып, автордың мысалындағы оқиға әуел баста «Панчатантра» немесе «Калила мен Димна» кітабына енген, одан «Мың бір түнге» ауысып, содан қазақ топырағына жеткен көшпелі сюжет екендігін аңғаруға болады. Осындай сатылардан өткен шығарма негізгі желіні сақтағанмен біршама өзгеріске ұшыраған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып» атты өлеңінде оқиға аңқау сарттың базарға ешкі айдағанын былайша:

Ұқпасқа айтқан сөзім кетер ағып,
Талайды қан қақсатқан тілім шағып.
Базарға бір ешкіні сарт айдады,
Мойнына ешкісінің қоңырау тағып
(Көпеев, 1990: 181), –

деп суреттей отырып, сарттың айдауға жүрмеген ешкісін есектің құйрығына байлап, жетектегенін, жолда оған үш ұры жолығып, олар сарттың есегін, ешкісін, тіпті, үстіндегі киімін де алып қойғанын шебер баяндайды.

Ұрылардың біреуі жетектегі ешкінің мойнындағы қоңырауды шешіп алып, есектің құйрығына байлайды да алып қалады. Бір уақытта артына қараған сарт, ешкісінің жоқтығын көрген соң, кейін қарай іздеп шығады. Ешкісін іздеп жүргенде оған екінші ұры кез болып, біреудің ол ешкіні бақ ішіне қарай алып бара жатқанын айтады. Сонда сарт есегін ұрыға ұстата салып, ешкінің соңынан баққа тұра қуады. Ол жақтан түк таппай қайтып келсе, есегінен де айрылып қалғанын біледі. Сөйтіп босқа сандалып келе жатса, алдында үшінші ұры суға көзін сүзіп, ет-

петінен жатқан қалпында кездесе кетеді. Бұл көріністі ақын былайша сипаттайды:

Таусылмастай сарт соры мидай татыр,
Аз болса оған қосылсын тұзды шақыр.
Екі көзі суда боп етпетінен,
Қарсы алдында көлденең біреу жатыр (Көпеев, 1990: 183).

Сарт одан жөн сұрағанда, ұры өзін біреудің малайы екенін, бір қап алтынын суға түсіріп алып, соны іздеп жатқанын айтады. Егер кімде-кім судан алтын салынған қапты алып берсе, бір уыс алтын берер едім, – дейді. Ақын сондағы алтыннан дәмектен ақымақ сарттың іс-әрекетін мына шумақта тартымды суреттейді:

Түбіне сүңгіп судың барды жетіп,
Алтынды алам ғой деп үміт етті.
Бұл суда азаптанып жүрген шақта,
Киімін жинап алып кетті жытып.

Судан түк таппай шыққан сарт киімінің де қолды болғанын көріп санын соғады. Осындай аңқау, ақымақтығымен елге күлкі болатын кейіпкерлері бар тәлімдік, тәрбиелік мәні зор шығыстық жәдігерлердің желісін пайдалану Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің қалыптасқан назирашылдық дәстүрді жалғастырғандығы деп есептеуге болады.

Ақынның «Жарты нан хикаясы» атты шығармасын да «Мың бір түннен» алынған деп айтуға болады. Мұнда жолаушылап келе жатқан бір адамның сандық тауып алғаны және сандықтың ішінен шыққан жыланның өзін өлтірмекші болғаны баяндалады. Бұл мотивті «Мың бір түндегі» Сүлеймен пайғамбардың құмыраның ішіне сиқырдың күшімен салып, теңіздің түбіне тастаған дию жайындағы әңгімеден жеткен деуге болады. 1895 жылғы «Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Араб пен жылан» атты әңгіме де осы әңгіме сарындас. Онда салт атпен келе жатқан араб от ортасында қалған жыланды құтқармақ болып, найзасымен іліп алады. Ажалдан аман қалған жылан арабтың мойнына оралып өлтірмекші болады. Өлтіру себебін сұраған адамға оны құтқарғаны дұрыс, қайырлы іс екенін, бірақ жақсылыққа жамандық жасау дегеннің де бар екенін айтады. Сонда салт атты: «Үш нәрседен сұрайық: Шын ба екен сенің айтқаның? – деп тілек айтады. Жылан келіседі. Алғашқы жолыққан бұлақ өзінің басынан кешкенін, адамдардың бұлақтан су ішіп, артынан лаптап кететінін мәлімдей келе жақсылыққа

жамандық деп жыланды жақтап төрелік айт-ады. Одан кейін ағашқа келеді. Ол да жақсылыққа жамандық деп жылан жағына шығады. Үшінші шибөріге кездескенде, шибөрі жыланды алдап жерге түсіреді де арабқа оны өлтір дейді. Бірақ, араб: Жоқ, осылайша іс қылу хайуандарға тән. Адамдардың заңы басқаша. Қош, аман бол, жылан, ұмытпа! – деп жыланға тиіспей жүріп кетеді» (7, 94-96) «Жарты нан хикаясы» өлеңінің негізгі идеясы ауыздан аңдаусызда шыққан сөздің басқа бәле болып жабысатыны деп ойлаймыз.

Ақынның «Сүлеймен мен Байғыз» өлеңінің де сюжеті Шығыс аңыздарында ертеден бар дүние. Аңыз бойынша он сегіз мың ғаламды билеген Сүлеймен пайғамбар, әйелінің айтуымен тамам құстың сүйегінен сарай салдыруға бұйрық шығарып, құстардың бәрін жинайды. Соңында байғыз ғана келмей қалады. Патшаның әмірімен адына алып келінген байғыз Сүлейменді сөзден тосып, әмірін қайта алуға мәжбүрлейді. Осы аңыздың желісін «Сүлеймен мен байғыз» атты өлеңіне арқау еткен М. Көпеев, Сүлеймен пайғамбардың «біреудің көзге көрінісі құмырсқадай болса да, тауып айтқан сөзі кейінгіге үлгі болсын», – деп кітапқа жаздырып кеткенін «әл-кисса» ретінде айтып өтеді (Көпеев, 2003: 276).

Ақын Сүлеймен пайғамбардың әйелінің тілін алып, оған қиямет-қайымға дейін тот баспайтын, аппақ үй салып беруге ниет еткенін былайша өлеңмен өрбітеді:

Сүлеймен зайыбының тілін алған:
Жиғалы тамам құсқа айырау салған.
Тамам құс бірі қалмай жиылғанда,
Бір құс бар, байғыз деген, келмей қалған
(Көпеев, 2003: 277).

Бұйрыққа мойын сұнбаған Байғызды алып келуге Қаршығаны жұмсаған Сүлейменнің сөзін хас ақынға тән шеберлікпен көркем баяндаған.

Бара гөр байғызыма, құлдық қылып,
Болғанша қызыл-шақа жүнін жұлып.
Мұрнының тесігінен жүн өткізіп,
Алып кел келмесе де зорлық қылып
(Көпеев, 2003: 276).

Сүлеймен Байғыздан келмеген себебін сұрағанда, ол дүниедегі өлі мен тірінің, еркек пен әйелдің санын білейін деп салыстырып жатыр едім, сол себепті келе алмай қалдым, – дейді. Қалай екен? – деп сұраған пайғамбарға:

Жалғанда аз күн теріп, нәсіп жерміз,
Білмейміз бұ жүргенде, не үшін жүрміз.

Кей адам ерте жатып, кеш тұрады,
Оны біз тірі демей өлі дейміз, –

деп өлінің артық шыққанын айтады. Әйел мен еркектің қайсысы көп екен деген сауалға:

Жалғанда аз күн теріп нәсіп жерміз,
Білмейміз бұ жүргенде, не үшін жүрміз?
Кей адам қатын тілін алатұғын,
Біз оны еркек демей, қатын дейміз, –

деп жауап береді. Ұтымды сөзге тоқтаған Сүлеймен әйелінің басын алдырып, бұл насихатты кітапқа жаздырыпты деп ақын өлеңін аяқтайды. Өлеңде адам мен құстың арасында өрбитін айтыс жанрының көрініс беруінің өзіндік ерекшелігі бар деп айтуға болады. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларына жазылған түсінікте бұл өлеңді лирикалық туынды деп сипаттаған (Көпеев, 2003: 420). Олай болса, ақын өз шығармаларын жанрлық тұрғыдан байытып толықтырып, тақырыптық тұрғыдан кеңейткен деуге негіз бар.

Қорытынды

Жалпы, М. Көпеев шығармаларының дені Ислам дінімен, араб әдебиетімен байланыста сабақтасып жатыр. Ақынның «*Жер мен көк*», «*Миграж*», «*Әдһам диуана мен Ибраһим*», «*Өліп тірілген Шаһзада*», «*Әбушақыма*», «*Шаһарбан мен Хұсайын*» және т.б. шығармалары қазақ әдебиетіндегі діни қиссалардағы ортақ сарын: Аллаға сыйыну, күнәдан тазару, халифалар мен олардың ұлдары жайындағы дастандармен үндесінін байқауға болады. Ақын көбінесе Аллаға сыйынуды жырлай отырып, өзі өмір сүрген қоғамдағы келеңсіздікті тұспалмен, астармен шебер тілмен көркем жеткізеді.

М. Көпеев шығармаларының шығыстық сипатын зерделегенде шығыстық көшпелі мотивтердің ішінен тек арабтың классикалық әдебиетіне ғана тән көркем сюжеттер мен сарындарды жеке бөліп, олардың қазақ әдебиетіндегі көріністері мен ықпалы айқын көрініс беретінін ашуға тырыстық. Автордың көркем шығармаларына арқау болған араб әдебиетінің көркемдік үлгілері мәтіндік талдау арқылы нақтылы мысалдармен дәлелденіп, шығыстық сарындардың айқын аңғарылатыны нақтылы деректермен түсіндірілді. Бұл шығыстық сарындар тек суреттеу деңгейімен ғана емес, дүниетаным деңгейімен де тығыз байланысты.

М. Көпеев шығармаларындағы шығыстық, соның ішінде араб әдебиетінің ықпалы мен сөз

саптау мәнерінің арабтық ерекшеліктерін Шығыстың рухани нәрінен сусындап өскенінен деп тұжырымдауға болады. Оның еңбектеріндегі тек тақырыптық қана емес, көркемдік үлгілерден де классикалық араб әдебиетінің ықпалын анық аңғаруға болады.

Әдебиеттер

- 1 Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Наука, 1972. – 496 б.
- 2 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. 163 б.
- 3 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Шығармалары. Т.-2. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2003. – 384 б.
- 4 XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті // Қазақ әдебиетінің тарихы. II том. Екінші кітап. – Алматы: Ғылым, 1965. – 516 б.
- 5 Мың бір түн. IV томдық. Т. 2. / ауд. Қ. Әбдіқадыров. – Алматы: ҚМКӘБ, 1961. – 476 б.
- 6 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. II томдық. Т. 1. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 273 б.
- 7 Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар. Т. 2. – Алматы: Ғылым, 1990. – 572 б.
- 8 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Шығармалары. Т. 1. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2003. – 436 б.

References

- 1 Conrad N.I. West and East. – Moscow: Nauka, 1972. – 496 p.
- 2 A. Kyraubaeva. Heritage of the Ages. – Almaty: Mektep, 1988. – 163 p.
- 3 Mashkhur Zhusip. Works. V.2. – Pavlodar: EKO FOF, 2003. – 384 p.
- 4 Kazakh literature in the early twentieth century // The history of Kazakh literature. Volume II. The second book. – Almaty: Gylym, 1965. – 516 p.
- 5 Thousand and One Nights. Volume IV. T. 2. Trans. K. Abdykadyrov. – Almaty, 1961. – 476 p.
- 6 Mashkhur-Zhusip Kopeev. Volume IV. T. 1. Selected books. – Almaty: Gylym, 1990. – 273 b.
- 7 Dala ualayatyryn gazeti. Literary versions. T. 2. – Almaty: Gylym, 1990. – 572 p.
- 8 Mashkhur Zhusip. Works. V.1. – Pavlodar: EKO FOF, 2003. – 436 p.